

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİ XARAKTERLƏRİN YARADILMASI

Dünyanın bir çox bölgələrində ən çox satılan və oxunan kitablarına nəzər saldıqda bunu müşahidə edirik ki, bu əsərlərdə obrazlar bir bütün olaraq ehtəşəm təsvir edilmişdir ki, onlardan yan keçmək olmur. Bizə həmin qəhrəmanları əsrarəngiz bədii portretinin olması, ən incə detallarına kimi əsl insani keyfiyyətlərə malik olması, süjet xətti boyunca hadisənin mərkəzində yer alması və yeri gəldikdə müdaxilə etməsi kimi cəhətlərdir. Lakin ehtəşəm qəhrəmanlar vardır ki, onlar sadəcə oxunduğu andaca sevilib sonra könlərdən silinmir, qəlblərdə əbədi taxt qurur. Həmin qəhrəmanlar milli xarakterlər hesab olunur ki, bəzən “ölümsüz qəhrəmanlar” da adlandırılır. Bəs ədəbiyyatda milli xarakter kimə deyilir və kimlərin adını çəkmək olar?

Milli xarakter ən qədim zamanlardan başlayaraq indiki zəmanəmizə qədər yazılan bədii ədəbiyyat nümunələrində ən çox müraciət edilən mövzulardan biridir. Bu, bir növ milli adət və ənənələrin digər nəsillərə ötürülməsi üçün də bir vasitədir. Eyni zamanda Azərbaycan xalqını yaxından tanımaq istəyən əcnəbi millətlər üçün də bir növ “tərcümeyi-hal” mahiyyəti daşıyır. Bu xarakterlərin vasitəsilə yeni nəsillər də, başqa xalqlar da Azərbaycan xalqının milli dəyərlərini dərk edir, xalqın ruhunu görür, mentalitetimizi tanıyır və buna görə öz istiqamətini götürür. Filologiya elmləri doktoru Nizaməddin Şəmsizadə “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi” kitabında milli xarakterlə bağlı belə açıqlama vermişdir: “Bədii əsərdə müəyyən fərdi əlamətləri və keyfiyyətləri olan, ətraflı, mükəmməl, hərcəhətli təsvir edilmiş olan insan surətinə xarakter deyirik. Xarakterin ən yüksək zirvəsi Milli xarakterdir. Milli xarakter xalqın milli mədəniyyətinin fərdi daşıyıcısı, bədii-psixoloji aynasıdır” [4, 434]. Bu kitabda ədəbiyyat nəzəriyyəsi ilə bağlı bir çox məsələlərə aydınlıq gətirən filoloq milli xarakter anlayışına da özünəməxsus nümunələr verməklə izah etmişdir. Doğrudur, milli xarakterlər müəlliflər tərəfindən heç də qüsursuz şəxsiyyətlər olaraq təsvir edilmir. Yəni mükəmmələ yaxın bir personaj yaradılsa da, onların da kiçik nöqsanlara yol verdiyi qeyd edilir. Ancaq o qəhrəmanlar ehtəşəm yolda addımlayır ki, bu kiçik nöqsanlar oxucuların gözündə nəzərə çarpılmayacaq dərəcədə cılızlaşır. Gəlin bəzi nümunələrə tamaşa edək.

Milli xarakter dedikdə ağılıma əvvəlcə “Oqtay Eloğlu” pyesi gəldi. Azərbaycan ədəbiyyatının, teatrının yeni istiqamət almasında və müasir ədəbi dilimizin formalaşmasında misilsiz xidmətləri olan Cəfər Cabbarlı təkcə bu pyesi ilə belə böyük uğurlara imza atmışdır. Bu əsər xüsusilə XX əsrin kulturoloji mühitini və milli teatrımızın taleyini doğru analiz etməyə kömək edir. Xalqın “gözünü açmağı” öz məqsədi kimi seçən Cabbarlı Oqtayın timsalında bunu həyata keçirmişdir. Teatr yaratmaqla Azərbaycan xalqına elmin, sənətin, mədəniyyətin qapılarını açmaq istəyən Oqtay bu uğurda nəinki öz həyatını, hətta ailəsini belə qurban verməyə hazır idi. O, bu qızıl torpaqlarda xalqını dahi şəxsiyyətlər, istedadlı sənətkarlar yetişdirməyə çağırırdı. Lakin teatr səhnələrinin boş olması onu məyus edir və bunun üçün də Oqtay özü qollarını cirmələyir, dinclik bilmədən çalışırdı. Bu faciəli sənət yolunda dayanmadan çalışan Oqtayın gözü heç kəsi görmürdü. Dostu Səməd bəyin ona anasının və bacısı Sevərin səfəlt içərisində yaşadığını, hətta Sevərin xəstə olduğunu, neft almağa pul olmadığı üçün qaranlıq otaqda yatdığını dedikdə belə bu acı həqiqətlər onu amalından uzaqlaşdırmır. Və Oqtay belə cavab verir: “Səməd bəy, mən qocaman bir xalqı, onun səadətini, gələcəyini, iki nəfər qadının istirahətinə fəda edə bilmərəm... Xalq və “mən” – bu iki söz bir yerə sığışdırılmaz. Ya mən olmalıyam, mənim üçün xalq olmamalıdır. Ya o olmalıdır, mən olmamalıyam. Mən baxdım, ikinci yolu götürdüm. Və o gündən Oqtay bir şəxsiyyət olmaq üzrə yoxdur. O, el oğludur. O, böyük bir vahidin kiçik bir parçasıdır” [2, 360]. Oqtay obrazı ilə əsl vətənpərvər türk oğlunu təsvir edən Cabbarlı onun vasitəsilə oxuculara dərin mesajlar verir. Doğrudur, Oqtay obrazı milli xarakter hesab olunsa da, ailəsinə laqeyd yanaşması bir çox oxucular tərəfindən bir mənalı qarşılanmamışdır. Lakin Cabbarlı bu nüansları bilərəkdən pyesə daxil edərək Oqtayın qəlbini daim “Vətən” deyə döyünməsinə işarə etmişdir. Əsərdən onu da müşahidə edirik ki, xalqının maariflənməsini ürəkdən arzulayan Oqtay bu yolda nəinki mükafat alır, təəssüflər olsun ki, həmvətənləri tərəfindən kədərli bir ömrə məhkum edilir. Pulun, vəzifənin hakim kəsildiyi zəmanədə yaşamasına baxmayaraq o, həmvətənlərinin bir çoxundan fərqli olaraq bu maddiyyətçiliyə gözcü belə baxmır, öz şəxsi mənafeyini bircə anlıq belə düşünmür. Dostu Səməd ona xatırladır ki, bu istedad və savadla o başqa ölkədə daha yaxşı qazanc əldə edə və ailəsini rifah içində yaşada bilər. Lakin Oqtay öz xalqının da teatra, mədəniyyətə ehtiyacı olduğunu bilir və bunu kimsə etməzsə, hər kəs çıxıb gedərsə, heç vaxt olmayacağını da anlayırdı. Əli qələm tutan, iti yaddaşa malik olan və tutduğu vəzifəni layiqincə icra edən hər bir Azərbaycan vətəndaşı Oqtayın qəlbindəki milli ruha sahib olarsa, bu millətin başqa bir dayağa ehtiyacı qalmaz.

Damarlarında bu xalqının qanını qürurla daşıyan yalnız Azərbaycan oğulları deyil, həm də vətənin qeyrətli qızları doğma yurdun dirçəlməsi, inkişafı üçün əlindən gələni etmişlər. Həmin qeyrətli qızlardan biri də Xurşidbanu Natəvandır. Dramaturgiyamızda lirik-psixoloji məktəbin yaradıcısı olan görkəmli Azərbaycan yazıçısı İlyas Əfəndiyev sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xan Cavanşirin qızı Natəvan xanımın proobrazını eyni adlı əsərində yaratmışdır. Xurşidbanu Natəvanı Əfəndiyevin pyesində təkcə bir şairə kimi deyil, dövlət işlərini idarə etməyə qadir, özünün siyasi görüşləri olan, dövrünün çatışmazlıqları ilə mübarizə aparan Azərbaycan qadını kimi təsvir edilir. Rusların əsarəti altında yaşayan xalqını işıqlı gələcəyə çıxarmaq üçün əlindən gələni edən Natəvan xanım bu amalda tanımadığı bir insanla ailə qurmağı belə gözə alır. Məhz ondan ötrü ki həmin insan – Knyaz Xasay Qafqazda bütün idarəetmənin sahibinə - Cənabına yaxın idi və Qarabağın taleyi naminə o, ailə qurmaqdan imtina etmir. Beləcə, Xurşidbanu xalqının taleyi naminə öz şəxsi xoşbəxtliyindən əl çəkir. Natəvanı öz təsirinə salaraq el-obası üçün gördüyü xeyirxah işlərdən ayırmaq məqsədilə Şuşaya göndərilən Xasay bəy özü

⁷⁵ Bakı Dövlət Universitetinin magistrantı. qaloyeva@inbox.ru

şairinin təsiri altına düşür. Hətta Xasay bəy xalq üçün çalışmağın həzzini Natəvandan öyrənir və bunu özü də dilə gətirir. Xan qızının hünəri ilə kişilərdən də üstün olduğunu bu əsərin müxtəlif epizodlarında yazıçı oxuculara çatdırır. O epizodlardan birinə nəzər salaq. Xasay bəy əmisinin və xalqının təzyiqlərinə boyun əyərək Banu bəyimdən ayrılan zaman Natəvan xanıma belə bir məktub yazır: "Beləliklə, hər şey məhv olub getdi, Banu bəyim. İndi mənə bu uzaq yerə sürgün eləyiblər. Bu tilsimin sonu görünmür. Mən daha sürünmək istəmirəm, Banu bəyim. Zənn edirəm ki, buna sən də razı olmazdın. Əlvida, Banu bəyim. Heç olmasa, sən möhkəm dayan, Banu bəyim!" [3, 336]. Xüsusilə, sonuncu cümlədən aydın olur ki, Xasay bəy təzyiqlərə dözə bilmir, lakin həyat yoldaşının daha əzmkar olduğunu nəzərə alaraq onun möhkəm olmasını təmənna edir.

Xan qızı həm də cəsarəti ilə əsl Azərbaycan qadını olduğunu sübut edirdi. Düşmənin qarşısında vüqarla dayanaraq doğruları söyləmək onun necə mərd bir qadın olduğunu sübuta yetirirdi. Belə ki, əsərdə İran şahzadəsi ilə görüşən zaman onun cənubi azərbaycanlılara zülm etdiyini bildiyindən Natəvan xanım açıq-aşkar şahzadəni qəddar adlandırır. O məqamlara nəzər salaq. Xurşidbanunun şairə olduğunu bildiyi üçün özünün də şeirə, sənətə yüksək qiymət verdiyini söyləyən İran şahzadəsinə o, belə cavab verir: "Dünyada qərribə təzadlar olur, əlahəzrət, şeir-sənət nəcib hissələrin, fikirlərin tərcümanı olduğu halda, bəzən qəddar hökmdarlar da onu sevir..." [3, 336]. Həmyerlilərinə zülm edən bir cinayətkarın qarşısında hissələrini güclə cilovlayaraq ona lazımı cavabı verib yola salan şairə arxasınca "cəllad, qaniçən" deyə qışqıraraq qəzəbini qusur. Bəzən ümitsizliyə düşər olsa da, tez bir zamanda özünü ələ alır. Deməli, öz xidmətçisini azad edərək ailə qurmasını və ləyaqətlə yaşamasını deyən şairə sonra işə uçurumlu yollardan keçsək də, axırda bizi öz milli birliyini, azadlığını tapmış müstəqil Azərbaycanın gözlədiyini deməklə işıqlı gələcəyə inamını bildirir. Yalnız Əfəndiyevin yaradıcılığının deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəri sayılan bu pyesi zirvəyə qaldıran məhz milli dəyərlərimizi şəərəflə daşıyan Xurşidbanu Natəvan obrazıdır. Əfəndiyev öz xatirələrində Natəvan xanımla bağlı bir çox mənbələrdən araşdırmalar etdiyini və bəzi məqamlarda ona olan heyranlığını gizlədə bilmədiyini etiraf edirdi.

1857-ci ildə M.F.Axundzadə yazdığı "Aldanmış kəvakib" əsəri ilə Azərbaycan realist nəsrinin inkişafında yeni bir səhifə açmışdır. Bu əsər sadəcə yeni janrda – povest janrında olması ilə diqqət cəlb etmirdi. Eyni zamanda müəllif Avropa maarifçilərinin "dünyanı sağlam aqıl idarə edir" konsepsiyasından çıxış edərək İran feodal idarə üsulunu tənqid edir və öz ideal hökmdarını qələmə alır. "Adil hökmdar" mövzusu hələ qədim zamanlardan söz ustalarının ən çox müraciət elədiyi mövzudur. Axundzadə də sələflərinin izindən getmiş və xalqın içindən çıxardığı bir vətəndaşı taxta çıxarmışdır. Tarixdə olmuş bir hadisəni yeni ruhda povestində təqdim edən Axundzadə Yusif Sərrac obrazı vasitəsilə öz humanist ideyalarını ifadə etmişdir. Həmçinin avamlığa və despotizmə söykənən şərq idarəetmə üsulunu tənqid atəşinə tutmuşdur. Beləcə, o, sistemi tənqid etməklə yanaşı, həm də özünün qabaqcıl dünyagörüşünün, maarifçi ideyalarının təcəssümü kimi ədalətli şah obrazı, mütərəqqi idarəetmə nümunəsi yaratmağa nail olmuşdur.

Bəzən elə olur ki, insanlar müəyyən mövzulara fikir bildirən zaman sadəcə mühakimə edir, çıxış yolu göstərmirlər. Halbuki tənqid etmək nə qədər asandırsa, çıxış yolu göstərmək bir o qədər çətindir. Ancaq Mirzə Fətəli həmin insanlardan olmamış, yəni problemi işıqlandırmaqla qalmamış, onun həlli yollarını da göstərmişdir. Gəlin onun necə adil hökmdar yaratdığına, obrazlar üzərindən həm mənfi keyfiyyətləri özünü ifşa üsulu ilə göstərərək, həm də milli xarakterin simasında müsbət xüsusiyyətləri ortaya çıxarmasına nəzər salaq.

Yusif Sərrac ruhani təhsili olsa da, ruhani kimi fəaliyyət göstərməmiş, din xadimlərinin rıvakarlığı onu bu sahədən üz döndərməyə məcbur etmişdir. O, sərraclıq (at vəhəri düzəltmək) sənətini özünə pəsə secmiş və balaca bir dükanda işə başlamışdır. Təvazökar və mehriban xarakterli Yusif Sərrac eyni zamanda cəsarəti idi. O, şahın zülmü, məmurların özbaşınalıqları, ruhanilərin ikiüzlülüüyü haqqında hər verdə danışırdı. Məhz buna görə də ulduzların toqquşması təhlükəsi varananda saray əyanları, xüsusilə mollabaşı Axund Səməd Yusif Sərracı sahlıq taxtına əylədirirlər ki, xətər ona dəysin. Lakin hadisələr gözlədikləri kimi cərəyan etmir. Saahlıq taxtına oturan Yusif şah qısa bir müddətdə ölkədə müxtəlif islahatlar həyata keçirir, xalqın mənafeyinə uyğun əmrlər verərək onların həyatını daha da asanlaşdırır. O, ilk növbədə avam və valtaq məmurları saraydan uzaqlaşdıraraq zindana saldırır, münəccimliyi ləğv etdirir, vilayət hakimlərinə xalqa ədalətli davranmağı tapşırır. Ölkədə xalqın mənafeyinə uyğun vergi sistemini tətbiq edir, vəni çoxdan çox, azdan az alır. Səhər və kəndlərin, volların abadlaşdırılmasına başlanılır. Yusif şah susuz yerlərə su çəkilməsi, məktəblər, xəstəxanalar tikilməsi kimi məsələlərlə də bağlı bir sıra sərəncamlar verir.

Beləliklə, povestdə bütün o mənfi surətlərə qarşı yazıcının maarifçilik ideyalarından çıxış edərək yaratdığı Yusif Sərrac obrazı dayanır. Yusif Sərrac müəllifin arzuladığı, həyatda görmək istədiyi, ağıllı və ədalətli hökmdar obrazıdır. Təsədüf nəticəsində hakimiyyətə gələn Yusif şah çox az bir müddətdə özünü ağıllı, ədalətli və uzaqgörən, xalqın, ölkənin mənafeyini düşünən bir şah kimi təsdiqləyir. Lakin zülmə, haqsızlığa öyrəmiş camaat Yusif Sərracın yaratdığı humanist üsuli-idarəni anlamayaraq onu zəif adlandırır və onu qəbul edə bilmir. Bundan istifadə edən fitnəkarlar və bir qrup avam kütlə üsyan qaldırır Yusif Sərracı taxtdan salmağa müvəffəq olur.

Odur ki, ölkəni idarə etməkdə aciz olduğu qədər qəddarlığı ilə də seçilən Şah Abbas "çoxsaylı istəkləri nəzərə alaraq" yenidən taxta əyləşir. Axundzadə onun zalımlığını sonda bu cümlələrlə ifadə edir: "Şah Abbas cəbbarlığının ədna əlaməti bu idi ki, bir oğlunu öldürdü, ikincisinin dəxi gözünü çıxartdı. Dəxi, oğlu vox idi, nəvəsi ona varis oldu" [1, 296]. Bəli, bir tərəfdə əzici qanunları, ağır vergiləri ilə xalqa zülm edən Şah Abbasın əksinə olaraq, digər tərəfdə Yusif şah yeni qanun və sərəncamları ilə, xüsusən vergiləri azaltmaqla xalqın güzəranının yaxşılaşdırmağa çalışırdı. Millətin dərindən anlayan, insanların mənafeyini öz mənafeyindən üstün tutan şəxs yalnız və yalnız xalqın içindən çıxan biri ola bilərdi. Xalqın arzu və istəklərinin ifadəçisi olan Yusif Sərrac həm Azərbaycanın, həm də İranın özbaşınalığa və zorakılığın əsaslanan

idarə üsulu ilə bərişmayan, mütərəqqi ideyaların daşıyıcısı sayılan ziyalılara xas müsbət keyfiyyətlərə malikdir. Və belə bir xarakter “milli xarakter” adlandırılmağa layiqdir.

Beləliklə, yuxarıda verilən nümunələrdən də aydın olur ki, söz ustaları milli xarakter yaradarkən daha çox real həyatda var olan bir insanı ya eyni ilə, ya da xəyalındakı kimi təsvir edərlər. Bu zaman o insanların həyatı və fəaliyyəti ətraflı şəkildə araşdırılır. Ona görə də hansı dövrdə yaradılmasından asılı olmayaraq milli xarakterlərin ədəbiyyatımızda rolu danılmazdır. Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi həm gələcək gənc nəsillər milli kimliyini hər zaman xatırlasın, həm də ölkəmizi, xüsusilə ədəbiyyatımızı araşdıran əcnəbi vətəndaşlar xalqımızı daha yaxından tanısın deyə milli xarakterlərin olması əhəmiyyətlidir. Buna görə də bu istiqamətdə yazılan əsərlər daha çox insanın könlündə taxt qurur.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundzadə F.M. Əsərləri. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
2. Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 357 s.
3. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri II cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 336 s.
4. Şəmsizadə N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Proqres, 2012, 434 s.

Açar sözlər: milli xarakter, ədalətli hökmdar, milli dəyərlər, vətənpərvərlik, maarifpərəst ziyalılar.

Key words: national character, just ruler, national values, patriotism, enlightened intellectuals.

Ключевые слова: национальный характер, справедливый правитель, национальные ценности, патриотизм, просвещенная интеллигенция.

Creation of national characters in Azerbaijani literature

Summary

The creation of national characters in Azerbaijani literature is such an actual topic that our wordsmiths have expressed their opinion on this issue in different periods. At the same time, this issue is also important because writing works on this topic is a kind of honor for the authors. It is true that poets, writers or dramatists are not given pre-determined or long-planned themes to create books in that direction. However, although the choice is free, there are issues that cannot be bypassed. Here, the works of those eminent persons are discussed. At the same time, this article talks about national characters who lived in these lands at some point, as well as the author's imagination. With the national spirit they carry in their hearts, with their intelligence, courage and dignity, they leave a spiritual treasure about the real citizens of the glorious land to the next generations. When both students and pupils read these works, they will take these qualities as an example from those heroes.

Создание национальных персонажей в азербайджанской литературе

Резюме

Создание национальных персонажей в азербайджанской литературе настолько актуальная тема, что наши мастера слова в разные периоды высказывали свое мнение по этому вопросу. В то же время этот вопрос важен еще и потому, что написание работ на эту тему является своего рода честью для авторов. Это правда, что поэтам, писателям или драматургам не даются заранее определенные или давно запланированные темы для создания книг в этом направлении. Однако, хотя выбор свободен, есть вопросы, которые нельзя обойти стороной. Здесь обсуждаются работы этих выдающихся личностей. В то же время в данной статье рассказывается о национальных персонажах, живших когда-то на этих землях, а также о фантазии автора. С народным духом, который они несут в своих сердцах, с их умом, отвагой и достоинством, они оставляют грядущим поколениям духовное сокровище о настоящих гражданах славной земли. Когда и студенты, и школьники будут читать эти произведения, они возьмут эти качества в пример с тех героев.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev